

Інститут педагогіки АПН України

На правах рукопису

ПАЛАМАРЧУК Лариса Борисівна

**Формування національної свідомості учнів
у процесі набуття знань
про український етнос
(на матеріалі шкільних курсів географії)**

13.00.01 — теорія та історія педагогіки

13.00.02 — теорія та методика навчання географії

А в т о р е ф е р а т

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата педагогічних наук

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Київському міжрегіональному інституті удосконалення вчителів імені Бориса Грінченка

Науковий керівник — кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
КРУГЛИК Лідія Іванівна

Офіційні опоненти — доктор педагогічних наук,
старший науковий співробітник
КОРНЄЄВ Віктор Петрович;

— кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
РЕПА Ніна Олександрівна

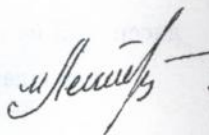
Провідна установа — Український державний педагогічний
університет ім.М.П.Драгоманова

Захист відбудеться " 16 " травня 1997 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.32.02 в Інституті педагогіки АПН України за адресою: 252001, м.Київ – 1, вул.Трьохсвятительська, 8.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій частині Інституту педагогіки АПН України.

Автореферат розіслано "___" квітня 1997 року

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

 Легкий М.П.

Загальна характеристика дослідження

Актуальність дослідження.

В умовах створення демократичної держави зростає роль національної освіти, покликаної забезпечити відродження інтелектуального і духовного потенціалу українського народу. У перетворенні суспільного життя, економічної та соціальної сфер на перший план виступають завдання нового змісту шкільної освіти, нових технологій навчання і виховання, методологічної переорієнтації освіти на особистість учня.

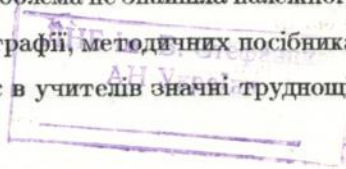
Конституція України (стаття 11,12) гарантує розвиток української нації, її історичної свідомості. Національне виховання в Україні спрямовується на формування в молоді світоглядної свідомості, ідей, поглядів, переконань, ідеалів, традицій та звичаїв.

Закон про освіту в Україні стверджує, що освіта в державі ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості, взаємоповаги між націями та народами.

У Концепції середньої загальноосвітньої національної школи одним із провідних орієнтирів становлення освіти є врахування національного компонента змісту освіти. Особливого значення при цьому набуває проблема формування національної свідомості школярів.

Географія як система наук про Землю має досить чітку гуманістичну спрямованість і є важливим засобом вивчення та прогнозування явищ у природі і соціальних процесах. За географією, як за навчальним предметом, визнається важлива роль у формуванні особистості учня, його наукового світогляду та національної свідомості.

Аналіз шкільної практики показує, що проблема формування національної свідомості школярів ще недостатньо розв'язується в навчально-виховному процесі з географії. Ця проблема не знайшла належного відображення у шкільних підручниках з географії, методичних посібниках та рекомендаціях. Їх відсутність викликає в учителів значні труднощі у прак-

тичній діяльності. Все це визначає *актуальність* дослідження, яке спрямоване на опрацювання шляхів формування національної свідомості учнів у процесі вивчення географії.

Психолого-педагогічною і методичною науками, шкільною практикою накопичено певний матеріал з досліджуваної проблеми. Це дає можливість не тільки узагальнити його, а й науково обґрунтувати шляхи подальшого удосконалення процесу формування національної свідомості учнів, завдяки досягненням сучасної методики навчання географії та суміжних з нею наук.

Тому *концептуальний підхід* до розв'язання проблеми передбачає:

— дослідження проблеми з позицій загальної теорії розвитку особистості учня, основні положення якої вимагають дослідно-експериментальної перевірки впливу процесу набуття географічних знань про український етнос на формування національної свідомості учнів та окреслення двох напрямків цього процесу:

а) змісту географічного матеріалу;

в) пізнавальної діяльності учнів, мети, принципів, методів, прийомів тощо;

— формування особистості школяра, його національної свідомості здійснюється шляхом пізнання дійсності від рідного до чужого, від близького до далекого, від національного до планетарного, світового;

— формуванню інтелектуальності, освіченості та інтелігентності підростаючого покоління сприяють міцні знання про природу, історію, культуру рідного краю, що є найвищою цінністю нації;

— процес виховання має завжди конкретно-історичну, національно-державну форму вираження і спрямований на формування громадянина конкретної держави;

— формування національної свідомості учнів засобами шкільної географії передбачає утвердження одвічних духовних цінностей: правди, любові до людини, милосердя, справедливості, патріотизму, доброти, працьови-

тості та інших добродійностей українського народу;

— вироблення в учнів практичних умінь, навичок сприймати, зберігати й примножувати матеріальні і духовні національні цінності є найважливішим критерієм сформованості їхньої національної свідомості;

— свідомі знання учнів та їх практичні вміння створюють основу для переконання ними інших у правоті сформованого власного світогляду, а відтак — і спонукання їх до подібних дій;

— підвищення якості пізнавальної діяльності учнів, що проявляється в їхньому ставленні до процесу учіння, прагненні до свідомого набуття знань про український етнос, оволодінні раціональними способами навчальної діяльності, в мобілізації морально-вольових зусиль на досягнення навчально-пізнавальної мети;

— ефективний вплив на особистість школярів географічних знань, які мають сприяти формуванню національної свідомості учнів;

— систему специфічних засобів та прийомів формування особистості учнів у процесі вивчення географії українського етносу, критерії рівнів сформованості національної свідомості.

Ці вихідні положення дали можливість обґрунтувати оптимальні шляхи формування національної свідомості учнів з урахуванням особливостей функціонування і розвитку загальноосвітньої школи.

Методологічну основу дослідження становлять: наукові положення про закономірності розвитку особистості; система поглядів на формування національної свідомості учнів, сформована і обґрунтована філософами, психологами, методистами-географами та педагогами; теорії наукового пізнання та розвивального навчання; ідеї гуманізації суспільства і географічної освіти. Методологічними орієнтирами слугували ідеї національного і духовного відродження українського народу.

Теоретичними засадами дослідження стали психолого-педагогічні і методичні праці з питань формування національної свідомості учнів та кон-

цепція шкільної географічної освіти.

У дослідженнях К.Д.Ушинського, С.Ф.Русової, А.С.Макаренка, Г.Ващенка, В.О.Сухомлинського, М.Г.Стельмаховича, Т.Д.Дем'янюк, І.В.Мартинюк, В.П.Москальця, О.І.Вишневського, В.П.Струманського, П.П.Коновенка, М.Я.Антонця розглядаються питання теорії та практики виховання школярів на ідеях національної свідомості та народності.

У працях відомих українських географів С.П.Рудницького, В.І.Кубійовича, О.М.Маринича, П.О.Масляка, О.І.Шаблія, П.Г.Шищенко, Ф.Д.Заставного особлива увага надається антропогеографії, людної українських земель, національним відносинам в українських етнічних землях, розміщенню українців у світі.

Різні аспекти проблеми методики вивчення населення України висвітлено в роботах методистів М.П.Откаленка, Є.Й.Шиповича, А.Й.Сиротенка, В.П.Корнеєва, Л.І.Круглик, В.М.Герасимчука, Б.О.Чернова, Б.В.Пічугіна.

Сучасні проблеми етносу та етногенезу розкривають в своїх працях дослідники Ю.І.Римаренко, М.Г.Жулинський, С.П.Сегеда.

Проблемі вивчення етнічних процесів в Україні присвячені роботи В.І.Наулка, В.Ф.Горленка, А.П.Пономарьова, С.А.Макарчука, В.І.Жмиря, І.І.Винниченка, Л.М.Гумільова, Ю.В.Бромлея, Б.О.Рибакова.

Аналіз психолого-педагогічної, філософської та географічної літератури з досліджуваної нами проблеми дозволив зробити висновок, що питання вивчення українського етносу як засобу формування національної свідомості школярів ще не було предметом спеціального педагогічного дослідження. У сучасній педагогіці немає чітко визначеного тлумачення про те, за рахунок яких засобів навчання повинен здійснюватися цей процес.

У роботах з методики викладання географії ця проблема поки що розглядається епізодично. Відсутній аналіз засобів, які сприяють розкриттю знань про етнос та формуванню національної свідомості учнів. Педагогічна періодика теж, як правило, подає лише приклади методики поодино-

ких уроків вивчення етносу та позакласних заходів, узагальнений досвід кращих учителів. Проте для організації систематичної, цілеспрямованої роботи педагогів з проблеми формування національної свідомості учнів цього недостатньо.

Як показує дослідження, що навіть досвідчені і творчі вчителі затрудняються в пошуці оптимальних шляхів формування громадянина нашої молоді держави та його свідомих переконань. З цією метою в межах досліджуваної проблеми на курсах підвищення кваліфікації вчителів у Київському міжрегіональному інституті удосконалення вчителів імені Бориса Грінченка нами введено та читається спецкурс з проблем українського етносу та його етногенезу. Вчителям географії пропонуються теоретичні основи походження етносу, його розвиток, розміщення і сучасний стан. Окрім теоретичних питань, курсистам пропонується курс лекцій з методики викладання, передбачено семінарські заняття, відвідування уроків у досвідчених учителів.

У школах Києва та Київської області нами проводилась робота по накопиченню позитивного досвіду застосування вказаних науково-теоретичних знань про етнос. Однак дослідження показало, що дидактичні можливості шкільних курсів географії для формування національної свідомості недостатньо вивчені.

Це й зумовило вибір теми дисертаційного дослідження *"Формування національної свідомості учнів у процесі набуття знань про український етнос(на матеріалі шкільних курсів географії)"*.

Об'єктом дослідження є процес вивчення українського етносу в шкільних курсах географії.

Предмет дослідження — методика формування національної свідомості учнів під час набуття географічних знань про український етнос.

Мета дослідження — науково обґрунтувати напрямки формування національної свідомості учнів у процесі вивчення географії українського ет-

носу; розробити шляхи методичного забезпечення успішної реалізації цього процесу; опрацювати та експериментально це перевірити.

Загальна гіпотеза дослідження полягає в припущенні, що вивчення географії українського етносу сприятиме успішному формуванню національної свідомості учнів за умови, якщо:

- послідовно, цілеспрямовано, узгоджено здійснюватимуться мета, принципи, методи та прийоми навчання географії українського етносу;
- зміст шкільних курсів географії буде спрямований на реалізацію цієї проблеми;
- на всіх ступенях шкільної географічної освіти цілеспрямовано створюватимуться відповідні умови формування національної свідомості учнів;
- інтеграція географічних і етнографічних знань йтиме шляхом поглиблення змісту даної проблеми в навчальних програмах та в підручниках;
- здійснюватиметься гуманізація та гуманітаризація педагогічного процесу.

Відповідно до мети дослідження та його гіпотези визначені *завдання*:

- розробити концептуальні положення дослідження та підходи до відбору змісту навчального географічного матеріалу з метою формування національної свідомості учнів;
- проаналізувати стан дослідження проблеми формування національної свідомості учнів у процесі набуття географічних знань про український етнос;
- визначити та обґрунтувати основні поняття та причинно-наслідкові зв'язки географії українського етносу, які можуть допомогти скласти базовий стандарт з цієї проблеми;
- експериментально перевірити результативність пропонованої методики;
- підготувати методичні рекомендації вчителям з формування національної свідомості учнів та вивчення українського етносу в шкільних курсах географії.

В процесі розв'язання поставлених завдань використовувалися такі *методи* дослідження:

- а) теоретичні (системно-структурний, історичний, порівняльний та логіко-дидактичний аналіз; статистичний та математичні методи);
- б) емпіричні (вивчення досвіду роботи школи та окремих вчителів, шкільної документації; спостереження за педагогічним процесом; бесіди з учнями та вчителями; анкетування вчителів та учнів; експериментальна перевірка результатів дослідження; узагальнення досвіду роботи вчителів тощо).

Наукови новизна дослідження полягає в тому, що:

- визначено дидактичні умови ефективного розкриття навчального матеріалу про етнос;
- теоретично та експериментально обґрунтовано методіку вивчення географії українського етносу;
- аргументовано перспективні напрямки подальшого розвитку проблеми в шкільних курсах географії;
- розроблено та науково обґрунтовано критерії рівнів сформованості в учнів національної свідомості;

Теоретична значущість дослідження полягає в тому, що:

- створена методика системного аналізу вивчення географії українського етносу як засобу формування національної свідомості учнів;
- впроваджено в шкільну практику концептуальні положення формування національної свідомості учнів у процесі набуття географічних знань про український етнос;
- запропоновано критерії рівнів сформованості національної свідомості учнів;
- підготовлено та апробовано авторську програму факультативного курсу "Етнічні землі України та географія української діаспори";
- розроблено пропозиції щодо поглиблення змісту навчальних програм та

- підручників з урахуванням результатів дослідження;
- експериментально перевірено запропоновану методику;
 - розроблено систему методичної роботи з учителями географії.

Практична значущість дослідження визначається запропонованими рекомендаціями, створенням посібників для вчителів, працівників методичних кабінетів, інститутів післядипломної освіти; впровадженням в практику шкіл висунутих теоретичних положень, закладених у навчальних і методичних посібниках та програмах.

Вірогідність результатів дослідження забезпечується обґрунтованістю вихідних теоретичних положень, відповідністю їх рівню сучасного розвитку психолого-педагогічної науки; використанням комплексу методів дослідження, адекватних його меті та завданням; доцільністю вибору напрямків експерименту; варіативністю дослідно-експериментальної роботи, організацією перевірки концептуальних положень.

Дослідження здійснювалося в *три етапи*. На першому етапі (1988-1992 рр.) опрацьовувалася філософська, педагогічна, та методична література, визначались мета, предмет та завдання дослідження. Проводився констатуючий експеримент, діагностування рівнів знань учнів 9-11 класів про український етнос.

На другому етапі (1992-1994 рр.) розроблялися шляхи науково-методичного забезпечення формуючого експерименту, проводився експеримент. На основі аналізу логічної структури знань про етнос, можливостей шкільних курсів географії, рівнів сформованості інтересу до цієї проблеми вчителів та учнів визначено основний зміст навчального матеріалу про український етнос в шкільних курсах географії; розроблено програми факультативних курсів, навчальні програми перепідготовки вчителів географії; обґрунтовано методику експериментальної апробації проблеми дисертаційного дослідження.

На цьому етапі лабораторним шляхом було перевірено доступність за-

пропонованих завдань для учнів експериментальних класів, якими було охоплено понад 2210 учнів середніх шкіл міста Києва (СШ 144, 239, 260, 81, Українська гімназія Ватутінського району) та середніх шкіл міст Ірпня, Борисполя та Броварів, Києво-Святошинського, Ставищенського, Васильківського, Вишгородського, Барипівського районів Київської області. Матеріали дослідження апробовані вчителями Городківської СШ 1 та 2 Крижопільського району, Вапнярської СШ 1 Томашпільського району Вінницької області, в середніх школах 20 та 29 міста Луганська. У навчальний процес цих шкіл введено факультативний курс "Етнічні землі України та географія української діаспори".

Під час дослідження узагальнено досвід роботи семи вчителів географії міста Києва та Київської області, а також проведено опитування 220 вчителів. На цьому ж етапі вивчалася ефективність педагогічної діяльності вчителів у процесі вивчення етнографічних понять в темах, що пов'язані з темами географії населення та факультативного курсу "Етнічні землі України та географія української діаспори". Вивчався стан усвідомлення учнями потреби у навчанні, рівень їх свідомості як громадян незалежної держави.

На третьому етапі (1995-1996 рр.) здійснювалася обробка та узагальнення результатів дослідження, підготовка тексту дисертації, формувалися висновки. Написано кілька статей з проблеми дослідження, опубліковано та апробовано рекомендації для вчителів.

На захист виносяться:

1. Концептуальні положення формування національної свідомості учнів у процесі набуття знань про український етнос.
2. Методика формування національної свідомості учнів у процесі набуття географічних знань про український етнос.
3. Критерії рівнів сформованості національної свідомості учнів в процесі вивчення географії українського етносу.

Апробація результатів дослідження здійснювалася у процесі експериментального навчання, у виступах автора на звітних науково-практичних конференціях Інституту педагогіки АПН України (1993-1996 рр.), Всеукраїнських семінарах завідувачів кабінетами географії обласних інститутів удосконалення вчителів, Всеукраїнській та Міжнародній конференціях з питань удосконалення географічної освіти (1995, 1996 р.), засіданнях лабораторії методики навчання географії Інституту педагогіки АПН України (1990-1996 рр.), семінарах та курсах вчителів географії в Київському міжрегіональному інституті удосконалення вчителів імені Бориса Грінченка (1991-1996 рр.).

Результати дослідження обговорювалися і були схвалені на конференціях та засіданнях міських, районних методичних об'єднань вчителів географії міста Києва та Київської області.

Дисертант є співавтором програми факультативного курсу "Етнічні землі України та географія української діаспори" для старшокласників загальноосвітньої школи, співавтором посібника для вчителів "Українознавство".

З проблеми дослідження опубліковано вісімнадцять робіт загальним обсягом шість др.арк., в яких висвітлено основні положення та зміст дисертації.

Розроблена методика вивчення українського етносу впроваджується в загальноосвітніх школах міста Києва, Київської, Вінницької, Луганської областей. Все це дозволяє зробити висновок, що основні результати дисертаційного дослідження апробовані і впроваджені в практику навчання учнів та підготовки вчителів. Одержані висновки обґрунтовані і вірогідні.

Структура та основний зміст дисертації

Дисертація складається з вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків. Текст дисертації ілюстровано таблицями, схемами, діаграмами.

У вступі обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт, предмет і мету дослідження, сформульовано його гіпотезу і основні завдання, розкрито наукову новизну, теоретичну та практичну значущість одержаних результатів.

У першому розділі — "Проблема формування національної свідомості в педагогічній теорії та практиці" — розглядаються теоретичні засади проблеми, розкривається понятійний апарат дослідження, аналізується стан проблеми у психолого-педагогічній та методичній літературі з географії, у практиці роботи школи. Показано методологічні підходи до досліджуваної проблеми.

В період духовного відродження нашої держави посилюється пріоритетна роль системи національної освіти та виховання шкільної молоді. Формування національної свідомості учнів знаходиться в центрі педагогічного процесу шкіл незалежної України. Цілеспрямовано організоване навчання і виховання формує повноцінну особистість, суверенну індивідуальність, яка цінує свою громадянську, національну і особисту гідність, совість і честь.

Розглядаються різні погляди філософів на людську свідомість та самосвідомість. Зокрема доводиться, що поняття "національна свідомість" має ширший та глибший зміст порівняно з поняттям "самосвідомість". Національна свідомість та самосвідомість властиві кожному етносу, як і особливості психіки, ментальності, характеру.

У недалекому минулому вітчизняними філософами проблемі формування національної свідомості не приділялося досить уваги. Ця категорія навіть не враховувалася як реально існуючий чинник, в той час, як саме

вона і є каталізатором усіх національних процесів і додає етнічно зумовленої забарвленості усім сферам суспільного життя.

Праці філософів, психологів, педагогів і методистів-географів з цієї проблеми вказують на її актуальність і важливість для сучасного соціуму. У кожного народу, етносу історично склалася своя власна система освіти та виховання. Найважливіша педагогічна закономірність полягає в тому, що у процесі формування особистості школяра, його національної свідомості найефективнішим шляхом пізнання дійсності є пізнання від рідного до чужого, близького до далекого, від національного до планетарного, світового.

Лише оволодіння міцними та свідомими знаннями про природу, історію, культуру рідного краю, своєї Батьківщини сприяє формуванню загальної інтелектуальності, освіченості та інтелігентності підростаючого покоління, що є найвищою цінністю нації.

Аналіз філософської, психолого-педагогічної і методичної літератури та дисертаційних досліджень з питань формування національної свідомості в процесі набуття географічних знань про український етнос показав, що ця проблема набула актуальності в період національного відродження і стала предметом дослідження сучасних педагогів, психологів, географів-методистів.

Значне місце в цьому розділі ми відвели вивченню досвіду роботи школи в формуванні національної свідомості учнів у процесі набуття географічних знань про український етнос.

У розділі додається аналіз матеріалів констатованого експерименту, пропонується і обґрунтовується оптимальна система педагогічних умов для реалізації вивчення українського етносу як засобу формування національної свідомості учнів.

У розділі *"Методика формування національної свідомості учнів у процесі вивчення географії"* висвітлюються особливості організації та про-

ведення експерименту і результати дослідно-експериментальної роботи. Основним змістом цього розділу є матеріали формуючого експерименту.

Розкриваються шляхи роботи загальноосвітньої школи та шкіл нового типу по включенню і внесенню різних розділів програми, в яких відображені основні поняття географії етносу, їх взаємозв'язки та залежності, а також фактичні відомості. Доводиться, що запропонований нами навчальний матеріал дає можливість перевірити, як фактичні знання про український етнос впливають на формування в учнів національної свідомості.

У розділі розкрито, як вплинуло на формування національної свідомості учнів вивчення географії рідного краю (5 клас), географії України (9 клас) та факультативного курсу "Етнічні землі України та географія української діаспори". Для факультативного курсу була спеціально розроблена авторська навчальна програма, в якій, крім основного навчального матеріалу, виділено практичні заняття, є вимоги до знань та умінь учнів, список рекомендованої літератури для вчителів та учнів.

Певне місце у розділі відводиться розкриттю можливостей інтеграції географічних та етнографічних знань, адаптації їх до шкільних курсів, визначенню системи упорядкування змісту понять про український етнос у шкільних курсах географії, виявленню можливостей формування національної свідомості учнів засобами знань про український етнос, складанню програм підвищення кваліфікації вчителів - географів для більш якісного викладання навчальних тем про етнос, експериментальній перевірці критеріїв сформованості національної свідомості учнів.

Ці завдання вирішувалися шляхом порівняння результатів навчання в експериментальних та контрольних класах. В експериментальних класах акцентувалась увага на етно- і націогенез українського народу, його ментальності, людності, особливостях розміщення та ставлення до господарської діяльності, природних ландшафтів, інших етносів.

Найбільш сприятливим ґрунтом для нашого експерименту став курс 8-9 класів "Географія України". В інших класах навчальний матеріал про український етнос збільшував географічну інформацію, давав основу для порівняння.

У контрольних класах вивчення теми "Населення" йшло традиційно, на основі сучасних методик та вимог діючої програми. В процесі вивчення навчального матеріалу застосовувались такі засоби, як діючі підручники, географічні карти, атласи, таблиці тощо.

У розділі розкриті сучасні новітні історичні, етнографічні, географічні теорії походження етносу та нації, в яких трактуються історико-генетичні та функціональні підходи, основні теоретичні положення Ю.В.Бромля, Л.М.Гумильова, С.П.Рудницького, О.М.Маринича, Я.Дашкевича, Ф.Д.Заставного, О.І.Шаблія та ін.

Історико-генетичними дослідженнями цих вчених доведено, що українська нація зросла на основі давньоруського етносу, сформованого в межиріччі середнього Дніпра і верхнього та середнього Дністра. Походження (етно- і націогенез) українців трактується за новітніми теоріями як біогеографічна категорія. Етнос є елементом біосфери і несе в собі генетичний код того природного довкілля (середовища), в якому він започаткувався й сформувався.

Ці теоретичні положення новітні, більшість вчителів географії з ними не обізнана. Тому в розділі розкриті основні положення та напрямки подальшого удосконалення курсової і міжкурсової перепідготовки вчителів.

Зроблено прогноз щодо того, яких конкретно знань учні мають бути у процесі вивчення географії українського етносу, які переконання у них мають сформуватись, якими прийомами навчальної діяльності вони мають оволодіти.

У розділі розкриваються основні результати експерименту, які підтвердили гіпотезу дослідження про те, що усвідомлення і засвоєння знань

географічного матеріалу про український етнос є ефективним засобом формування національної свідомості учнів, успіх забезпечили конструктивна, організаційна та комунікативна сторони педагогічної діяльності вчителя. Подано рекомендації щодо поєднання та інтеграції географічного та етнографічного матеріалу в процесі вивчення географії етносу, методичні поради до проведення уроків з тем географії населення, складено програму факультативного курсу "Етнічні землі України та географія української діаспори".

Далі розрито методику навчання поступального розвитку національної свідомості учнів, наводяться варіанти завдань, дидактичні матеріали, які під час експерименту виявилися найбільш ефективними.

Вони сприяли розвитку умінь описувати та оцінювати географічні явища, розкривати їх властивості, пояснювати причинно-наслідкові зв'язки, формулювати закономірності.

Основна частина розділу присвячена розкриттю географії етносу, поняттям, через які розкриваються зв'язки між об'єктами та явищами, що реально діють в навколишньому середовищі. Наголошується, що етнос — це частина біосфери, ландшафтної, географічної оболонки, частина ноосфери, частинка Всесвіту, то стає зрозумілішим, що для нього властиві всі об'єктивні закономірності. Розкрито, як це поняття розуміють старшокласники. Підкреслено, що *етнос* — це стійке об'єднання людей, яке історично склалося на певній території на ґрунті спільного походження, характеризується єдиною мовою, культурою, побутом, психікою і само-свідомістю.

У розділі розкривається процес формування національної свідомості учнів у певній дидактичній системі. Доведено, що такий підхід сприяє формуванню в учнів чіткого, глибокого розуміння кожного поняття, дає змогу встановити логічний зв'язок з іншими етнографічними поняттями, з'ясувати його загальну роль у природі (біосфері) та у суспільстві (со-

ціумі).

Матеріали другого розділу розкривають великі можливості вивчення питань географії українського етносу за запропонованою методикою. У поєднанні з активними методами та прийомами навчання підвищується якісне засвоєння та усвідомлення географічних знань. Це підтверджує одне із положень гіпотези нашого дослідження і дає підстави для висновку про те, що система знань про український етнос у шкільних курсах географії може бути вагомим компонентом географічної освіти в цілому. Показано, як варіативність в структурі змісту всіх шкільних курсів географії, знання про етнос, які пов'язуються з глобальними, регіональними та локальними рівнями розвитку цього явища, впливають на підвищення рівнів сформованості національної свідомості учнів.

На основі цього формується і показується в розділі система етногеографічних знань, аналіз якої дає можливість з'ясувати провідні поняття, а також етапи їх формування у школярів 5-10 класів.

У розділі розкривається система роботи по вивченню географії українського етносу на курсах підвищення кваліфікації та ознайомленню вчителів з педагогічним досвідом стосовно цієї проблеми. Показані конкретні види знань, практичних умінь, рівнів розвитку творчості учителів та їх емоційно-ціннісного ставлення до розкриття проблем географії українського етносу, спрямовування на виявлення рівнів сформованості національної свідомості школярів.

За рівнями сформованості національної свідомості виділено та описано три групи учнів.

До першої групи відносяться учні, які свідомо володіють географічними знаннями про український етнос, вміють їх застосувати на практиці, мають свою стійку громадянську позицію, вміють переконувати інших у своїй правоті.

Друга група учнів має також міцні та свідомі географічні знання, проте

на практиці в них виникають труднощі в їх застосуванні, а через це вони не можуть висловити свою громадянську і життєву позицію чітко.

Третя група учнів, що мають ще слабкі знання про український етнос, не вміють застосувати їх в практичній життєдіяльності, мають ще невідзначену життєву позицію, їхні уявлення про національні процеси нечіткі та невиразні.

Таким чином показано, що саме в процесі вивчення географії українського етносу є величезні можливості для формування національної свідомості в учнів середнього та старшого шкільного віку. Через глибокі знання про людей і середовище, де вони проживають і творять, їх заняття, звичаї, історію можна виховувати почуття національної гордості та усвідомлення національної приналежності до етнічної спільноти українців. Сформована національна свідомість випускника та старшокласника школи призводить до усвідомлення високої мети — служіння рідній Землі, бажання втілити цю мету в життя.

У розділі особливо підкреслено, що у процесі вивчення географії українського етносу слід посилити географічну інформацію про спільність його походження, звичаї, обряди, спосіб життя, матеріальне виробництво, харчування, психологію, моральні норми, ставлення до добра та зла, правильного та злободенного тощо. Ці фактори мають ґрунтовну інтелектуальну освітню основу, сприяють оволодінню науково-достовірними теоретичними знаннями, створюють умови для формування вмій практично їх застосовувати.

У дисертації наводяться дані про те, що половина опитаних старшокласників /48,1%/ проявляє інтерес до національного відродження України, вивчення її історії, культури, природних багатств.

Проте у третини /35,7%/ опитаних учнів тільки розпочався процес пошуку, початку національного самовизначення, їхні уявлення про національні процеси ще розмиті, невиразні, вони шукають відповіді, але не

готові самостійно дійти до витоків національних почуттів. Більше сімдесяти відсотків /71,3%/ опитаних старшокласників не змогли розкрити зміст поняття "національна ідея", у половини з них відповідь на це питання була зовсім відсутня. Майже всім старшокласникам зрозуміло, що найбільшим злом для України є економічна криза, чорнобильська трагедія, низька мораль, недостатній рівень духовної культури, кримінальна загроза, конфлікти між релігійними конфесіями тощо.

Значна більшість старшокласників надає перевагу загальнолюдським інтересам та цінностям перед національними, хоч і не розглядає їх як протилежні, а навпаки, прагне їх об'єднати. Проте ще і серед старшокласників більше десятка відсотків /12,4%/ осіб, які ніяк не визначилися в проблемі сформованості національної свідомості. Старшокласники вважають, що формуванню їхньої національної свідомості сприяє правдива історія нашої країни, оцінка природних державних ресурсів, пізнання народної творчості і традицій народу, утвердження ролі української мови як державної тощо. Хоча найбільшого поширення серед наших учнів набуває українська мова у родинному спілкуванні, найменше — під час спілкування з друзями. Майже 42% старшокласників ставляться до відродження релігії позитивно. Вони вважають, що релігійні переконання пробуджують милосердя, сприяють зближенню людей та відродженню кращих моральних якостей людини. Лише 18% старшокласників вважають себе віруючими. Майже сімдесят відсотків опитаних старшокласників /67,2%/ вважають, що головний обов'язок його як громадянина України є: самовіддана праця на користь своєї країни, активна дія на підтримку миру і злагоди в країні, готовність захистити національні інтереси, протидіяти всім ворогам своєї країни. Вісімдесят відсотків опитаних учнів вважають, що українці — це всі ті, хто вважає себе ними. Лише 1,2% опитаних відповіли, що українці — це насамперед ті, хто відстоює ідеали незалежної України.

У дисертації розроблені такі критерії рівнів сформованості національної свідомості учнів, які є необхідною умовою для реалізації поставлених завдань експериментального дослідження. Вони передбачають:

- свідомі знання про український етнос, природу, історію, культуру України, характер народу, його традиції, морально-етичну спадщину та сучасне буття;
- вміння застосовувати набуті знання в практичній життєдіяльності;
- вміння переконати інших у правоті сформованого світогляду, а відтак - спонукати інших до подібних дій;
- сформовані типові риси громадянина України: толерантність, законслухняність, працелюбство, співпереживання, гідність, справедливість, патріотизм, доброта, любов, правда, добротність тощо.

Одержані дані щодо рівнів сформованості національної свідомості учнів показані в таблиці 1.

Таблиця 1

Результати рівнів сформованості національної свідомості учнів

Рівні сформованості національної свідомості учнів	На початку дослідно-експериментальної роботи в %	В кінці дослідно-експериментальної роботи в %
високий	9, 7	21, 4
середній	54, 1	67, 2
низький	36, 2	12, 4

Дані таблиці 1 свідчать про те, що рівні сформованості національної свідомості в учнів за час проведення нашого дослідження зросли і мають тенденцію до подальшого зростання.

З огляду одержаних результатів стає очевидною потреба посилення ролі школи у формуванні національної свідомості учнів в період їхньої підготовки до входження у доросле життя. Це насамперед стосується процесу насичення духовного та інтелектуального світу дитини науковими

знаннями, розвитку її інтелекту, здібностей до оцінки подій та участі в дискусіях, формування умінь самостійного творчого пошуку у навчанні. Тільки тоді Україна одержить національно свідомого громадянина, здатного примножувати її могутність.

У заключній частині підведено підсумки дисертаційного дослідження та визначено можливості практичного використання його результатів. Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки:

1. Проблема формування національної свідомості учнів у процесі набуття географічних знань про український етнос є одна з найбільш актуальних у педагогічній теорії та практиці. Об'єктивна важливість досліджуваної проблеми зумовлена реальністю сучасного українського соціуму. Як важливий фактор навчальної діяльності учнів географія українського етносу характеризується динамічним взаємозв'язком методологічного, мотиваційного та науково-методичного аспектів.

2. Теоретичне й практичне розв'язання поставленої наукової проблеми, яке пов'язане з реалізацією основних концептуальних положень дослідження, сприяло розкриттю напрямків етнізації навчально-виховного процесу з географії як засобу формування національної свідомості учнів. Визначені параметри вивчення українського етносу у шкільних курсах географії забезпечують їх науковість, повноту, доступність, варіативність, широту, природність і цілісний підхід до розв'язання досліджуваної проблеми.

3. За концептуальними положеннями дослідження географія українського етносу в шкільних курсах розглядається на трьох наукових рівнях: глобальному, регіональному та локальному. Це дає можливість формувати особистість школяра, його національну свідомість шляхом пізнання дійсності від рідного до чужого, від близького до далекого, від національного до планетарного, світового. Такий підхід забезпечує засвоєння учнем суспільно-історичного досвіду у вигляді знань, узагальнених способів дій,

без чого неможливе ні відтворення, ні примноження загальнолюдських цінностей.

4. Проведене комплексне дослідження підтвердило висунуту нами гіпотезу. Методика вивчення географії українського етносу як засобу формування національної свідомості учнів носить універсальний характер, володіє значним поліваріантним потенціалом. З практичного погляду реалізація її основної методичної ідеї, принципів побудови і розв'язання поставлених завдань доступна як початкуючому вчителю географії, так і вчителю-нефахівцю. Ця система може з успіхом застосовуватись як в спеціалізованих класах ліцеїв та шкіл-гімназій, так і в звичайних класах загальноосвітніх шкіл. Досвід використання нашої методики вивчення географії українського етносу свідчить про те, що за основними методико-педагогічними критеріями її ефективність, порівняно з класичними формами вивчення у школі географії населення України, значно вища традиційної.

5. Проведене дослідження підтвердило думку про те, що методика вивчення географії українського етносу як засобу формування національної свідомості учнів має ряд етапів:

- а) підготовка учнів, яка забезпечує певний запас знань та умінь, мовних пізнавальних засобів, необхідних для вивчення географії українського етносу;
- б) створення позитивного ставлення до предмета шкільної географії і до навчальної діяльності, яка є необхідною умовою вивчення українського етносу;
- в) організація творчої навчальної діяльності учнів у процесі набуття знань про український етнос.

6. У дослідженні визначені критерії сформованості знань про український етнос. Їх показники розкривають комплексні досягнення в навчанні географії: позитивний розвиток потреб і мотивів у діяльності учня; розвиток

інтелекту; цілісне і світоглядне сприйняття навколишнього середовища.

7. У виконаній роботі теоретично і практично обґрунтована необхідність і можливість удосконалення методів, форм та засобів вивчення географії українського етносу на уроках і факультативних курсах. Показано, що в становленні цієї проблеми важливе значення має ознайомлення учнів з методологією географічної науки, формування правильних підходів до класифікації природних явищ й суспільних стосунків, що є основою вивчення географії населення, його діяльності, побуту, культури тощо.

8. Проведений автором педагогічний експеримент виявив закономірності формування в учнів національної свідомості та свого національного усвідомлення (самосвідомості). Основою цього стали міцні знання про український етнос, усвідомлення себе частинкою свого народу, його місця в світі. Сформована національна свідомість школяра природно допомагає усвідомленню найвищої мети громадянина – служіння рідній землі, рідному народові.

9. З'ясовано, що формування етногеографічних знань учнів 5 – 10 класів поліпшується, якщо:

- а) вони виробляються на індуктивно-практичній основі з поступовим залученням елементів дедуктивних міркувань;
- б) максимально використовується принцип наочності;
- в) організовується різноманітна діяльність учнів, види якої систематично чергуються.

Апробовані методичні підходи включають:

- а) підвищення кваліфікаційної підготовки вчителя до викладання основних та факультативних курсів географії;
- б) поглиблення знань учнів про український етнос шляхом запровадження факультативного курсу "Етнічні землі України та географія української діаспори".

10. Основна цінність проведеного дослідження полягає в тому, що в ньому

теоретично і методично обґрунтована система умов і засобів вивчення українського етносу у шкільних курсах географії.

11. Репрезентований у дисертації узагальнений аналіз проблеми формування національної свідомості учнів у процесі набуття географічних знань про український етнос і результати дослідження показують їх об'єктивний взаємозв'язок. Складність і багатогранність методичних засад зумовлюють неможливість її вичерпного, досконалого і всебічного розв'язання в межах одного дослідження. Визначенням найважливіших напрямів розкриття досліджуваної проблеми ми намагалися привернути увагу науковців, методистів, учителів на необхідність розв'язання комплексу завдань щодо вивчення географії українського етносу.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальшого вивчення потребують питання відбору етнографічного та географічного матеріалу шляхом його інтеграції в етногеографічні знання, можливості такої інтеграції для розвитку творчих здібностей учнів, формування їх високої духовності, загально-педагогічні та методичні проблеми в системі підготовки та перепідготовки вчителів географії.

Основні положення дисертаційного дослідження відображені в таких публікаціях автора:

1. Географія за варіантами //Методичні рекомендації педагогічним і керівним працівникам навчальних закладів та органів освіти м.Києва та Київської області до початку 1994-1995 навчального року.-К.-1994.-С.154-159.
2. З глибоким корінням... (обґрунтовується методика формування національної свідомості шляхом вивчення географії українського етносу.) //Світло.-1996.-N1.- С.46-47.
3. Методика вивчення географії українського етносу в шкільних курсах географії //Порадник методиста-96.-К.-1996.-С.360-368.
4. До питання методики вивчення українського етносу в шкільних кур-

сах географії // Географічна освіта в Україні: тези доповідей на науково-практичній конференції.-К.-1995.-С.76-77.

5. Вивчення українського етносу в шкільних курсах географії // Безперервна географічна освіта (дошкільна, шкільна, вузівська, післядипломна): нове у змісті і методиці: III Міжнародний науково-методичний семінар, м.Харків, 9-13 вересня 1996 : Матеріали (за ред. О.Л.Сидоренка і О.О.Жемерова.- Харків.-1996.-С.31-32.

6. Народний календар зими // Український географічний журнал. -1994.-N1-2.-С.40-42.

7. Народний календар осені // Український географічний журнал. -1995.-N3.-С.67-68.

8. Авторська програма підготовки вчителів географії до викладання питань про український етнос // Професійна творчість у системі підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів. Збірник наукових праць. Випуск 5.- Київ— Запоріжжя.-1996.-С.121-133.

9. Використання спадщини Івана Огієнка у вивченні географії українського етносу. // Іван Огієнко (митрополит Іларіон) і виховання національно свідомої особистості. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції.- К.- 1997.-С.362-366.

10. Українознавство. Посібник для курсистів інститутів удосконалення вчителів, студентів вищих педагогічних навчальних закладів.- К.-1996.-276с. (співавт. М.Тараненко, С.Болтівець та ін.).

11. Географія. Завдання для тестової перевірки знань, умінь і навичок випускників загальноосвітніх шкіл, ліцеїв та гімназій.-К.:Абрис,-1993.-63с. (співавт. Шищенко П.Г., Масляк П.О., Тименко Л.В., Задорожний М.П., Іванова В.В., Скуратович О.Я.)

12. Завдання викладання курсу "Основи економічних знань" у загальноосвітній школі // Шкільна географія в Україні. -К.: Хрещатик.-1994.-С.76-81.(співавт. Круглик Л.І.)

13. Програма факультативного курсу "Медична географія" //Шкільна географія в Україні.-К.:Хрещатик. -1994.-С.82-96. (співавт. В.Шевченко)
14. Програма факультативного курсу "Етнічні землі України та географія української діаспори" //Географія в школах України.-1995.-N2. С.66-71 (співавт. Круглик Л.І.)
15. Використання елементів українознавства на уроках географії //Географія та основи економіки в школі.-1996-N1.-С.16-17. (співавт. Т.Рихлик).
16. Нове методичне забезпечення викладання географії //Порадник методиста-96.- К.-1996.-С.351-359. (співавт.Н.І.Чанцева).
17. Екологічне краєзнавство у практиці викладання шкільної географії //Порадник методиста-96.- К.-1996.-С.369-377. (співавт.Л.І.Круглик).
18. Творчість у роботі вчителів географії Київщини //Джерело педагогічної майстерності: методичний бюлетень. Випуск N 13. Географія.-Харків.-1996-С.31-33. (співавт.Л.І.Круглик).

Palamarchuk L.B. Developing basic school pupils' national consciousness in the process of receiving geographical knowledge about Ukrainian ethnos.

The dissertation for the scientific degree - candidate of pedagogical science, the spatial field 13.00.01-theory and history of pedagogics), 13.00.02 - methods of teaching. Boris Hrinchenko Kyiv Inter-Regional In-Service Teacher Training Institute. Kyiv. 1997.

The dissertation defends the results of the theoretical-experimental research in the course of which the author has worked out the methods of developing pupils' national consciousness in the process of teaching geography and the optional course Ukrainian ethnic lands and Ukrainian diaspora geography. The research presents the system of methodological conditions of Ukrainian ethnic geography determines the criteria of the level of national consciousness development. It has been proved experimentally that the pupils' good knowl-

edge of Ukrainian ethnic geography influences pupils' awareness as being part of their people and the people's place on the planet.

Паламарчук Л.Б."Формирование национального сознания учащихся в процессе приобретения знаний об украинском этносе (на материале школьных курсов географии)".

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01- теория и история педагогики, 13.00.02.- теория и методика обучения географии. Киевский межрегиональный институт усовершенствования учителей им.Бориса Гринченко. Киев. 1997. Защищаются результаты теоретико-экспериментального исследования, в ходе которого разработана методика формирования национального сознания учащихся в процессе обучения географии на уроках и занятиях факультативного курса "Этнические земли Украины и география украинской диаспоры". В исследовании изложена система методических условий изучения географии украинского этноса, определены критерии уровней сформированности национального сознания учащихся. Экспериментально подтверждено, что прочные географические знания об украинском этносе влияют на осознание себя частью своего народа, его места на планете.

Результаты исследования отражены в статьях, методических рекомендациях, учебных программах, пособиях для учащихся и учителей. Идеи исследования внедряются в массовую педагогическую практику.

Ключові слова: формування, педагогічний процес, національна свідомість, етнізація, громадянська позиція, географія українського етносу.

Л. Паламарчук

Підготовлено до друку 31.03.1997 р. Об'єм 1,0. Формат 60x84 1/16

Друк офсетний. Тир.100пр.Зам.351.Безкоштовно.

435569

AB 37.534